

ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVII ԳԱՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստան, մելիքություն, Տավուշ, Սեֆյաններ, Միափոր, շահ Աբաս, Շատախ, Քամալ, Բերդ, Կունեն, Խերուսյաններ:

Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի շուրջ մեկուկեսդարյա պատերազմն ավարտվեց 1639 թ. Կարե Շիրինի հաշտության պայմանագրով: Երկու երկրների միջև մոտ 90-ամյա խաղաղություն հաստատած այդ պայմանագրով, ի թիվս հայկական այլ տարածքների, Հյուսիսարևելյան Հայաստանը նորից անցավ Սեֆյան Պարսկաստանին: Հյուսիսարևելյան Հայաստան ասելով հասկանում ենք Արցախից Լոռի, և Սևանա լճից Կուր գետն ընկած տարածքները: Այն ներառում է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Շակաշեն, Գարդման, Տավուշ և Աղուէ գավառները, ինչպես նաև Գուգարք նահանգի հարավարևելյան Չորոփոր ու Կողբոփոր գավառները: Այժմ այս տարածքները համապատասխանում են Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզին և Աղբրեջանի Հանրապետության կազմում գտնվող Կուրի աջափնյա շրջաններին՝ մասնավորապես Գետաբակի, Շամբորի, Դաշքեսանի, Ղազախի, Թովուզի, Գերանբոյի և մասամբ Գյանջայի շրջաններին:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանը մտնում էր Սեֆյանների տերության Գանձակի (Ղարաբաղի) բեկլարբեկության մեջ: Ժ. դարի պարսկական աղբյուրներն ամբողջովին չեն ճշգրտում բեկլարբեկության սահմանները: Դրա մասին մանրամասն պատկերացում է տալիս 1593 թ. Գանձակի բեկլարբեկության օսմանյան¹ համառոտ դաֆթարը, ըստ որի՝ էյալեթն² ուներ 7 սանջակ, 39 նահիյե³:

¹ Ժ. դարի վերջին Օսմանյան Կայսրությունը Սեֆյաններին դուրս մղեց նշված տարածքներից: Հայաստանն ու Վրաստանը ինչպես նաև Սեֆյանների մերձկասպյան տիրույթներն անցան Թուրքիային:

² Օսմանյան կայսրության էյալեթներ Սեֆյանների բեկլարբեկության համարժեքն են:

³ Dr. Hüsamettin Memmedov. "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence - Karabağ", *Türkler, Orta Çağ*, cilt 7, Ankara, 2002 s. 66:

Հնարավոր է, որ Աբաս Ա- շահի (1587-1629) երկրամասը նվաճելուց հետո այս բեկլարբեկությունների սահմանները մեծ փոփոխություններ չէին կրել: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի օրինակով կարելի է պատկերացում կազմել Սեֆյան տերությունների վարչական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին: Այն բնորոշվում էր ոչ կենտրոնաձիգ իշխանություններով ու կառավարման համակարգում թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի ներգրավմամբ: Տիպական է, որ բեկլարբեկության կառավարումը հանձնված էր ղզլբաշական ղաջար նշանավոր ցեղին: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում հաստատված մյուս քոչվոր ցեղերը նույնպես զանազան ծառայությունների դիմաց պարսից շահերից ստանում էին հողեր՝ օլքա⁴, որոնք հետագայում ժառանգաբար փոխանցվում էին: Գանձակի բեկլարբեկության կառավարումը հանձնվեց ղզլբաշական նշանավոր ղաջար ցեղին: Երբ շահ Աբասը 1604 թ. Երևանին տիրելուց հետո քայլեր էր ձեռնարկում Շիրվանը գրավելու ուղղությամբ, նա վրաց կրոնափոխ արքայորդի Կոստանդինին ուղարկեց Արդաբիլ, որտեղ իրեն պետք է միանային մի շարք ցեղապետեր: Նրանց թվում էր Շամսի Խան ղազախլուն, որն օսմանյան տիրապետության շրջանում տիրափոխ էր եղել՝ ստանալով փաշայի տիտղոս⁵: Մյուս ցեղապետերից Ալի Խան սուլթանը՝ զուլքադար ցեղի շամսադինլու ճյուղից⁶, օլքա ստացավ Տավուշ գավառում ու Գարդմանում: Այսպիսով, Հյուսիսարևելյան Հայաստանում սկսեց ավելի ամրապնդվել ու հիմնավորվել եկվոր քոչվոր բնակչությունը: Նպատակ ունենալով հպատակեցնել Վրաստանը՝ շահն այս ցեղապետերին ոչ միայն չպատժեց նախկինում օսմանցիների հետ համագործակցության համար, այլ ավելի ընդարձակ տարածքներ հատկացրեց: Նրանք թեպետ ենթարկվում էին Գանձակի բեկլարբեկին, սակայն նրանց տիրույթներն ու իշխանությունը ժառանգական էին⁷:

Ինչ վերաբերում է հայ բնակչությունը, ապա այն հիմնականում շարունակում էր ապրել պաշտպանության համար նպաստավոր, սակայն տնտեսական

⁴ **Հ. Փափազյան**, *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, պրակ առաջին (Ժե-ԺԶ. դդ.), Երևան, 1956, էջ 123:

⁵ **Eskandar Beg Monshi**, *History of Shah Abbas the Great*, vol. II, Boulder, Colorado, 1930, p. 862.

⁶ Ալի Խան սուլթանի մասին հիշատակություն հանդիպում ենք 1610 թ. մի հիշատակարանում. «Գրեցա ձեռեամբ մեղաւոր և ախմար գրչի Գալիթ սուտանուն եպիսկոպոսի և անարժան Յովասափ երիցոյ, ի թուականիս Հայոց ՌԾ. և Թ. (1610), ի երկիրն Զականայ, ի գլղն Դարամուրատոյ, ի կաթողիկոս տէր Յոհաննիսին, և [ի?] եպիսկոպոսութեան երկրիս տէր Մելքիսեթին, որ էր իշխան երկրիս՝ հոգևոր և մարմնաւոր, և տէր Գրիգորին, ի թագաւորութեանն շահ Ապասին, և ի ղանութեան երկրիս Ալիխան սուլթանին, ի ղառն և վշտաշատ ժամանակիս, որ գրով ոչ կարեմք արկանել...», *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)*, հ. Ա, կազմեցին **Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան**, Երևան, 1974, էջ 363:

⁷ **И. П. Петрушевский**, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв.*, Ленинград 1949, с. 101.

գործունեության համար անբարենպաստ լեռնային բնակավայրերում: Գրչագիր ու վիմագիր աղբյուրներն ուշագրավ վկայություններ են հաղորդում Հյուսիսարևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում ստեղծված մի քանի մելիքությունների մասին, որոնք հետագոտողների պատշաճ ուշադրությանը չեն արժանացրել: Նախ, հարկ է նկատել, որ քննվող ժամանակաշրջանում մելիք էին կոչվում ինչպես գյուղի, քաղաքի ու ավանի կառավարիչները, որոնց հիմնական գործառույթը հարկահավաքությունն էր⁸, այնպես էլ՝ Հայաստանի լեռնային շրջաններում տիրույթներ ունեցող ավատատերերը⁹: Վերջիններս ենթակա էին Սեֆյաններին, կատարում էին տարբեր ծառայություններ, բայց ներքին հարցերում՝ հարկահավաքություն, դատավարություն և այլն, ունեին լիակատար ինքնուրույնություն¹⁰: Մելիքական իրավունքը ժառանգական էր, թեև հաստատվում էր շահական հրովարտակներով՝ ֆերմաններով¹¹: Շահ Աբասի 1606 և 1614 թթ. վրացական արշավանքների ժամանակ Արցախի ու Գանձակի շրջակա տարածքների մելիքներն օժանդակում էին նրան¹²: Արշավանքից հետո շահն իր երախտագիտությունն է հայտնում նրանց՝ առավել աչքի ընկածներին տալով կալվածքներ և մելիքության իրավունք: Բացի տոհմիկ ավագանուց, շահ Աբասը Սեֆյան կառավարման համակարգում առաջ էր քաշում նաև հասարակ մարդկանց¹³, որոնք շունեին նշանավոր ծագում¹⁴: Դա վերաբերում էր նաև ոչ իշխանական ծագում ունեցող այն հայերին, որոնք դարձան մելիքներ: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում մելիքությունների գոյությունը պայմանավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ ի տարբերություն կենտրոնական Հայաստանի՝ այն մասամբ գերծ էր մնացել 1604 թ. բռնագաղթից:

Տավուշ գավառում XVII դարի սկզբում գոյություն ուներ Տավուշի մելիքությունը: Մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թվականիս [Թ] ԾԷ. (1608), ի գուղս որ կոչի Բերդ, [յ]երկիր[ս] որ կոչի Թայուզ: Ես՝ մելիք Ալիխանս,

⁸ Նույն տեղում, էջ 245: Առ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 81:

⁹ R. H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia," *Revue des Études Arméniennes* IX, Paris, 1972, p. 294.

¹⁰ Ա. Մաղալյան, «Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը», *Հայոց պատմության հարցեր*, № 10, Երևան 2009, էջ 88:

¹¹ Առ, *Հայոց պատմություն*, հ. 3, գ. երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 17:

¹² Ք. Կոստիկյան, «Ֆազլի Բեկ Իսֆահանի տառեգրությունը որպես հայ ժողովրդի ժՁ-ժԷ դարերի պատմության աղբյուր», *Միջազգային գիտաժողով նվիրված հայագետ-արևելագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի (1928-1988) ծննդյան 90-ամյակին, գիտաժողովի նյութեր*, Երևան, 2019, էջ 38:

¹³ *The Cambridge History of Iran*, vol. VI, Cambridge University Press, 1986, p. 364.

¹⁴ Զաֆարիա Քանաֆեղի, *Պատմություն*, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 51:

կողայկիցն իւր հոստորովն որ գնեցինք սք. Աւետարան[ս] հալալ հընչից մերոց և յիշատակ հոգոց մերոց և իմ ծնաւդաց մերոց...»¹⁵:

Տավուշում XVII դարում գոյություն ունեցած մելիքության մասին վկայություն կա նաև Բերդի՝ 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին հիմնահատակ ավերված եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ¹⁶: Արձանագրությունը ժամանակին գրի էին առել Մակար Բարխուդարյանցը¹⁷ և «Արձագանք» թերթի թղթակից Քաջրիկյանը:

Եկեղեցու արձանագրության համեմատաբար հաջող վերծանությունը Քաջրիկյանինն է: Այնտեղ կարդում ենք. «Անուն Աստուծոյ, Ես թիփլիզեցի **Չիթախենց մղտեսի** խոճա Սոռիլս շինեցի եկեղեցիս ձեռամբ Խորանաշատու Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Թաւուզայ երկրիս մելիք **Ղորխմազին կամակցությամբ յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց Թազին պեկի Սուլթանին և կողակցին իմոյ Դարէջանին**, և որդւոց իմոց Ըստեփանոսին և կողակցին Աւելգատին, Յարութիւնին և կողակցին Պեկի Խաթունին, Պօղոս սարկաւաքին և դստերցն իմոց ապաշխարող Աննային և Հոփսիմին, Շահրուպանին և իւր դուստր Քեթևանին, փեսա Մելքոնին և իւր դուստր Պեկի Սուլթանին»¹⁸: Մ. Բարխուդարյանցը գտնում է, որ Ղորխմազը մելիք Ղորխմազի մկրտությունն անունը չէ, այլ մականունը: Սակայն XVII դարում այս անունը, որպէս անձնանուն տարածված է եղել հայոց շրջանում¹⁹: Այս անթվակիր արձանագրության ժամանակի²⁰ և «Թավուզայ երկրի» մելիքության սահմանների գոնե մոտավոր ճշգրտմանը նպաստում է Քամալ գյուղում Ավետիս երեցի ընդօրինակած՝ Մատենադարանի Հ^մ 265 ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանը. «...Եւ արդ, գրեցաւ զսա ի յերկիրս Թաւուշու, ի գ[ե]ա[ւ]ղս Քամալ կոչեցեալ, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս, ընդ հովանեաւ սուրբ մանդոռիս (= մատուռիս), ի թուին Հայկազնեա |236թ| Իձժէ. (1668), ի

¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի ժէ. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա., էջ 284:

¹⁶ Եկեղեցու ներսի արձանագրության մասին տեղյակ էր նաև Կ. Ղաֆադարյանը, ով 1935 թ. արշավախմբով այցելել էր Բերդի տարածաշրջան: Սակայն Ղաֆադարյանին չի հաջողվել ընթերցել արձանագրությունները. «Բերդ գյուղի մեծ եկեղեցին ևս ունի արձանագրություններ, բայց եկեղեցին պահեստի է վերածված և լեցուն է ցորենով, ուստի հնարավոր չեղավ արձանագրությունները, որոնք ներսում էին, կարդալ», տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, *էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության*, Երևան, 2007, էջ 304:

¹⁷ **Մակար եպս. Բարխուտարեանց**, *Արցախ*, Երևան, 1999, էջ 329:

¹⁸ *Արձագանք*, 1888, № 7, էջ 88:

¹⁹ Տե՛ս օրինակ *Հայերեն ձեռագրերի ժէ. դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.)*, հ. Գ., կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 868:

²⁰ Եկեղեցու կառուցման մոտավոր թվականի որոշման համար օգտակար են նաև Հյուսիսարևելյան Հայաստանում Չիթաղյան տոհմի շինարարական գործունեության մասին վկայող այլ վիճագիր արձանագրությունները: Տե՛ս *Դիվան հայ վիճագրության*, պ. VI, Երևան, 1977, էջ 49: **Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանց**, *Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ*, էջմիածին, 2014, էջ 351:

հայրապետութեան տէր Պետրոսի, ի յԱթոռն Խորանաշատու, ի յաթոռակալն Յովաննէս արհեպիսկոպոսին...»²¹: Այս Հովհաննէսը և Բերդի եկեղեցու արձանագրութեան մեջ հիշատակվածը միևնույն հոգևորականն է: Սրանից կարող ենք եզրակացնել, որ Բերդի եկեղեցին կառուցվել է XVII դարի երկրորդ կեսին: Մելիք Ղորխմազը հիշատակվում է նաև այս ձեռագրի հաջորդ՝ անթվական, բայց ըստ ամենայնի նույն XVII դարով թվագրվող հիշատակարանում. «Ես՝ Աւաքս, Յուհանս, Նազրուխ[ա]նս, Խոստրովս, ես՝ Շիրազս, ես՝ Հուռուսմս գիր տվինք տէր Սարգսին: Աստուած վկայ, մեք Նաւուս ճամիաթս վկայ, որ տուն եւ ապրանքն, հողն եւ մահլէն եւ գիրանք: Ես՝ մելիք Ղորխմազս վկայ, ես՝ Աթէս վկայ, ես՝ Մայիլս վկայ, Արուսթինս վկայ, Նապին վկայ, ես՝ Սարհաթս վկայ, Տուրոխանս վկայ, Մարտիրոսն, Ղարայխան, Պալաման վկայ, Խէչումն, տէր Ղազարն վկայ: Ես՝ Ուլանէս էրէցս գրեցի. մեր ապրանքն տվինք Ղուկ[ասու] | 237թ | որդոյն՝ տէր Սարգսին: Ով ետ ու առաջ տայ, Գ. հարիւր ժԸ. հայրապետաց նզոված լինի, տէղի հագիմին՝ ժԲ. Թուման տայ»²²:

Այսպիսով, առաջին հիշատակարանը պատկերացում է տալիս «Թաւուզայ երկրի» սահմանների մասին: Քամալ գյուղը գտնվում էր Տավուշ գավառում²³, այժմ՝ Ադրբեջանի Հանրապետութեան Թովուզի շրջանի Ալիբեյլու գյուղի հարևանութեամբ²⁴: Այսինքն՝ մելիք Ղորխմազի տիրույթները տարածվել են ըստ ամենայնի Բերդի շրջակայքից մինչև Տավուշ գետի միջին հոսանք: Մելիք Ղորխմազը իշխել է 1660-ական թվականներից համարյա մինչև դարի վերջերը: Նրա ժառանգների և մելիքութեան հետագա ճակատագրի վերաբերյալ աղբյուրները լռում են:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի XVII դարի մելիքութիւններից էր Շատախի մելիքութիւնը: Շատախ գյուղը գտնվել է համանուն գետակի ձախ ափին և ձեռագիր աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվում է 1621 թ.²⁵: Այստեղի մելիքութիւնը հիշատակվում է 1636 թ. Շատախում գրված՝ Մատենադարանի Հ^մր 713 ձեռագիր ժողովածուի հիշատակարանում: Ժողովածուն բաղկացած է տարբեր ժամանակներում ստեղծված երկու ձեռագրից: Առաջինի գրիչը Հովհաննէս երեցն է: Նա իր թողած հիշատակարանում նշում է, որ ժողովածուն

²¹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեռշկերեան, Երևան, 2004, էջ 275:

²² Նույն տեղում, էջ 276:

²³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 294:

²⁴ Գյուղի բնակիչները XIX դ. վերջում տեղափոխվել են ներկայիս Տավուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանի Նորաշեն գյուղ: Ս. Դարբինյան, «Հովհաննէս արհեպիսկոպոս Շինարար», էջմիածին, 1991, № Ա-Գ., էջ 120, հմմտ. Բ. Մեյլան, «Քամալ-Գունաշ-Նորաշեն», Գիտական կյանք, ԵՊՀ, Երևան, 2001, էջ 202-204:

²⁵ Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 249:

կազմել է «ի խնդրու մեծաշուք Մելիք Սիմաւոնի», ապա գրում է հետևյալը. «Զստացող գրոցս՝ յիշխանաց իշխան եւ պարունաց պարուն, մեծաշուք եւ քաղցրայհոգի մելիք Սիմաւոնն ըստացաւ գիրքս՝ յիշատակ իւրն եւ իւր ծնաւդացն, հայրն՝ Առըստակէց քահանայն եւ մայրն՝ պարուն Գուլաղէն, որք Քրիստոս են հանգուցեալ»²⁶: Հովհաննես երեցի այս վկայութիւնից պարզվում է, որ Սիմավոնի հայրը քահանա է եղել:

Ժողովածուի երկրորդ՝ 1687 թ. գրված ձեռագրի հիշատակարանում, կրկին մելիքութեան մասին վկայութիւն է հանդիպում: Զեռագրի գրիչ Բարսեղը հիշատակում է պատվիրատուին՝ մելիք Հախնազարին և նրա ընտանիքի անդամներին. «ՀՅ. լեզուս շնորհիւ Աստուծոյ հասցէ օգնութիւն պարոն մալիք Հախնազարին եւ նորաբողբոջ որդւոյն՝ Քամալպէկին. ամէն» (113ա): «Ըստացող եւ ցանկացող այսմ տառիս, որ կոչի Քաղուածու, բարեպաշտ եւ աստուածասէր, իշխանաց զարմ եւ մեծազգի, պարոնաց պարոն մալիք Հախնազարն, որ ջերմեռանդ սիրով ետ հաւաքեալ եւ գծագրեց զգիրքս զայս» (129բ)²⁷:

Երկու հիշատակարաններում նշված անունների համեմատութիւնից հետաքրքիր պատկեր է ստացվում: Առաջինում հիշատակված մելիք Սիմավոնը ունեցել է երեք որդի. «Դարձեալ յիշեցէք Մելիք Սիմաւոն եւ կողակիցն իւր՝ պարուն Հիւրիխանն, եւ իւր ծաղկեալ որդիքն՝ պարուն Յիսայիսանն եւ կողակիցն իւր՝ խաթուն Սալվարն, այլ եւ դեռաբոյս որդիքն՝ Աղայճանն, Ամիրճանն»²⁸: Մելիք Սիմավոնից հետո հավանաբար մելիքութիւնն անցել է նրա ավագ որդուն՝ Իսախանին: Վերջինիս մասին այլ հիշատակութիւն չկա: Այնուհետև Իսախանին հաջորդել է որդին՝ երկրորդ ձեռագրի պատվիրատու մելիք Հախնազարը: Դա հստակ երևում է գրիչ Բարսեղի հետևյալ վկայութիւնից. «Աստուածն ամենայնի երկար ժամանակօք բարի վայելումն տացէ անձին իւրոյ, եւ ետ յեքանելոյ աստի կենցաղոյս՝ մնալ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնօղացն, հօրն՝ պարոն Իսախանապէկին, | 130ա | եւ մօրն՝ Սալվար խանումին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն»²⁹:

Այս մելիքութեան մասին անուղղակի հիշատակութիւն է եղել նաև Շատախին հարևան Հարցհանկիստ (Զովդառ) գյուղից ոչ այնքան հեռու գտնվող Մլզնաբերդ անունով հայտնի ամրոցի եկեղեցու մի չպահպանված արձանագրութեան մեջ: Այն հետևյալն է հայտնել. «Կաման Աստուծոյ ես Մելիք Ի... նորոգեցի սուրբ մենաստ... յիշատակ հոգոց իմոց և կողակիցն Հիւրիխանին և որդիքն իմ Իսախանին, Աղաճանին, Ամիրճանին և ծնօղացն իմ Արիստակէս քա-

²⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2007, էջ 429:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 433:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 429:

²⁹ Նույն տեղում էջ 433:

հանային և մայրն իմ պարոն **Գիւղինին**, ի ժամանակս Շահսէֆին ... ութ ... Ղուլիխանին կաթողիկոս Գանձաքա Տեր Գրիգորին, թվ. 192...»³⁰: Արձանագրութեան թվականի միավորը եղծված է, բայց այն անկասկած 1630-ական թվականներին է պատկանում: Դատելով թերի ընթերցմամբ մեզ հասած այս արձանագրութեան մեջ հիշատակված մեկիքի ընտանիքի անդամների անուններից, խոսքը մեկիք Սիմավոնի մասին է, որի անվան սկզբնատառը Ս-ի փոխարեն սխալմամբ է Ի կարդացվել: Հետևաբար, մեկիք Սիմավոնն է 1630-ական թվականներին նորոգել Մլզնաբերդի եկեղեցին, իսկ Հարցհանկիստ գյուղը մտել է նրա տիրույթների մեջ: Ասվածի օգտին է վկայում նաև 1668 թ. Մլզնաբերդում ընդօրինակված Ավետարանի հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ, գրեցաւ զսուրբ աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց Ռճժէ., ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի սրբազան Կաթողիկոսին և առաջնորդութեան սուրբ աթոռոյս Ամենափրկչին պարոն տէր Յովհաննիսին, թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահ Աբասին... խանութեան Ուղուրլու խանին և իշխանութեան երկրիս մեծաշուք եւ բարեպաշտ Սիմաւոն Մեկիքին: Գրեցաւ ձեռամբ անարժան սուտանուն Յովհաննիսի, ի յերկիրս Գանջայ, ի գիւղս որ կոչի Հարցհանկիս(տ), ի դրան սուրբ Մլզնաբերդին. ամէն»³¹:

Մեկիք Հախնազարի անունը հիշատակվում է նաև Շամբոր գետի աջ ափին գտնվող Նոր Փիփ գյուղի փայտաշեն ծածկով եկեղեցու փայտե սյունի վրայի արձանագրութեան մեջ: Այնտեղ գրված է. «Իշխանութեան Մեկիք Հախնազարի, Պապեր ի Քրիստոս յիշեցէք, Հրապետն, որդիք Պալին Սարգիս, հանգուցեալ որդին տէր Ղազար, մայրն իւր Նարկիզն. թվ.: 1687»³²:

Այսպիսով, Շատախի մեկիքութունը գոյություն է ունեցել առնվազն 1636 թ. մինչև XVII դարի վերջերը: Այն, անկասկած, ընդգրկել է ոչ միայն Հարցհանկիստ և Նոր Փիփ գյուղերը, այլև դրանց հարևանութեամբ ժամանակին գոյություն ունեցած այլ հայկական բնակավայրեր:

Շատախի մեկիքութեան մասին այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հավանաբար այն թուլացել է և դադարել գոյություն ունենալուց XVIII դարասկզբում՝ պայմանավորված լեզգիների հարձակումներով:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի Կայենաձոր գավառում շահ Աբասի ժամանակներում գոյություն ունեցած մեկիքութեան մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա Քանաքեռցին: Նա ավանդազորույցի ձևով ներկայացնում է մի պատմություն, ըստ որի Միափոր գյուղում ապրող հովիվ Աթան շահ Աբասից կալվածքներ է ստանում և դառնում մեկիք: Համաձայն պատմիչի՝

³⁰ Արձագանք, 1886, № 21, էջ 307:

³¹ Մակար Կալ. Բարխուսարեանց, Արցախ, էջ 183:

³² Դիվան հայ վիմագրութեան, պ. V, Արցախ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 270:

շահ Աբասը Վրաստանը հնազանդեցնելուց հետո անցնում է Հյուսիսարևելյան Հայաստանի Կայենաձոր գավառ՝ ձմեռելու: Մի օր շահը որոշում է իր սովորույթի համաձայն կերպարանափոխված գյուղերով շրջել՝ շոշափելու հպատակների տրամադրությունները: Նա հյուրընկալվում է Միափոր գյուղի հովիվ Աթայի տանը, որտեղ ամուսնու բացակայությամբ կինը շարչի ներկայացրած օտարականին ջերմ ընդունելության է արժանացնում³³: Հաջորդ օրը շահը հրամայում է գտնել Աթային և ընտանիքով ներկայացնել իրեն: Շահ Աբասը նրանց հյուրընկալում է, ապա կարգադրում, որ Աթային նշանակեն գավառի մելիք. «Եւ հրամայեաց նօտարին գրել նօմոս՝ որ է ռաղամ³⁴ մելիքութեան, և ետ նոցա՝ յորդուց յորդիս լինիլ մելիք յայնմ գաւառի»³⁵:

Պատմիչի այս հաղորդումը կարելի կլիներ դասել շահ Աբասի անվան շուրջ հյուսվող ավանդազրույցների շարքին, եթե Զաքարիա Քանաքեռցին վերագրյալին չհավելեր հետևյալը. «Եւ է մինչև ցայսօր մելիքութեան գաւառին Կայենաձորոյ՝ որ է Կրաղի ձոր: Եւ ի թուին Ռ. և ԶԶ. (1637) էառ զիս եղբայրն իմ Խաչատուր, և գնացաք ի գիւղն Միափոր և ի տան մելիք Աթային կալաք խանութ և գործէաք արուեստ ոսկերչութեան: Եւ ի նոցանէ ուսաք զամենայն: Եւ էր մելիք Աթայ անուն՝ ըստ անուան հաւոյն իւրոյ առաջնոյ մելիք Աթային. բայց պատառ մի հաց յայքան մեծութեան հասոյց»³⁶:

Այսպիսով, Զաքարիա Սարկավագի հաղորդումից պարզվում է, որ 1637 թ. Կայենաձորում գոյություն է ունեցել դարասկզբին շահ Աբասի ստեղծած հայկական մելիքությունը: Իսկ թե իրականում ի՞նչ հանգամանքներում է այն ստեղծվել, դժվար է ասել:

Քննվող ժամանակաշրջանի Հյուսիսարևելյան Հայաստանի նշանավոր մելիքություններից էր Կիրանց գետակի ափին գտնվող Հին Կունենի մելիքությունը³⁷: Այստեղ գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքին մինչ այժմ պահպանված արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այն կառուցվել է 1675 թ. այստեղ իշխող՝ Խերումյան տոհմից սերող մելիքական տոհմի կողմից. «[Ի] թ[վ]ին ՌՃԻԴ: (1675), ես՝ Մելիք Շահնազարըս, որդի Մելիք Ասլամազին Ասկէն Խէրումէ, ամուսին իմ Խանազատէն շինեցինք Սուրբ Ա[ստուա]ծայածին: Ձեռամբս Յակոբին»³⁸: Արձանագրության մեջ հիշատակված մելիք Շահնազարը հետազոտողներին հաճախ շփոթության է մատնել: Կ. Տեր-Մկրտչյանը ենթադրել

³³ Զաֆարիա Քանաֆեղի, Պատմութիւն, էջ 51:

³⁴ Բաղամ՝ այս պարագայում գիր, մելիքությունը հաստատող հրամանագիր:

³⁵ Զաֆարիա Քանաֆեղի, Պատմութիւն, էջ 52:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷ Հին Կունեն գյուղատեղին գտնվում է ՀՀ Տավուշի մարզի Ահարկուտ գյուղի սահմաններում:

³⁸ Դիվան հայ վիճագրության, պ. VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Ջանիփոլադյան, Երևան 1977, էջ 216:

է, որ նա Գեղարքունիքի Մեծ Մագրա գյուղից սերված հայտնի Մելիք Շահնազարի ժառանգներից է չբացառելով հանդերձ, որ ի դեմս նրա գործ ունենք մեկ այլ Շահնազարի հետ, որը ոչ մի ազգակցական կապ չունի Գեղարքունիքի Շահնազարյանների հետ³⁹: Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարի⁴⁰ որդիների ու թոռների անունները մանրամասն հիշատակվում են 1606 թ. նրա պատվերով ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում: Դրանում չկա որևէ անուն, որը կհամընկնի Կունենում հիշատակված մելիքական ընտանիքի տան անդամների հետ⁴¹: Քննվող ժամանակաշրջանում Գեղարքունյաց մելիքները համարվում էին Արևելյան Հայաստանի ամենագորեղ մելիքական տներից մեկը: Պատահական չէ, որ շահ Աբասը Գանձակն ու Վրաստանը նվաճելուց հետո 1606 թ. հյուրընկալվեց մելիք Շահնազարի տանը և առատ ընծաներ տվեց նրան ու որդիներին⁴²: Գեղարքունիքի մելիքների հետ որևէ ազգակցական կապի առկայության դեպքում Կունենի տերերն անպայման դա կհիշատակեին: Առավել ևս, որ հանդիպում են վկայություններ, որոնցում Շահնազարյանների հետ անգամ մայրական գծով ազգակցական կապն այս կամ այն տոհմի կողմից ընդգծվում է⁴³:

Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուց ոչ հեռու գտնվում է հին գերեզմանատունը, որտեղ պահպանվել են արժեքավոր վիմագիր տապանաքարեր: Դրանցից մեկի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ մելիք Ասլամազն ունեցել է նաև Բահրամ անունով որդի, որը մահացել է 1674 թ.⁴⁴: Գերեզմանոցի կենտրոնական մասում է գտնվում նաև Մելիք Աղայի գերեզմանաքարը, որի արձանագրության համաձայն՝ նա մահացել է 1570 թ.: Ռ. Սիմոնյանի կարծիքով մելիք Աղան մելիք Ասլամազի հայրն է Շահնազարի պապը⁴⁵:

Խերումյան մելիքական տան տիրույթները Կունենի շրջակայքով չէին սահմանափակվում: Դա է վկայում Հաղարծնի վանական համալիրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատի արտաքին մակերեսին պահպանված արձանագրությունը: Այնտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Ի թվին հայոց ՌՃ.ին (1651), ի թագաւորութեան պարսից շահ Սուլէմանին որդոյ փոքր Շահապասին

³⁹ Տէր-Մկրտչեան Կարապետ, *Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին*, պ. Բ., Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 160:

⁴⁰ Մելիք Շահնազարի ժառանգների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մառապյան, *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2007, էջ 158-165: Ք. Կոստիկյան, «Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից», *Մերձավոր և միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XXIV, Երևան 2005, էջ 307-321:

⁴¹ Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, Երևան, 1974, էջ 219:

⁴² Առափել Դավրիժեցի, *Գիրք պատմութեանց*, Երևան, 1990, էջ 114, հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ (1621-1640), հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 219:

⁴³ Հայերեն ձեռագրերի ժե. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 364:

⁴⁴ Ռ. Սիմոնյան, *Տավուշի մարզ*, Երևան, 2012, էջ 181-183:

⁴⁵ Նույն տեղում:

և տէրութեան իշխանին եւ մելիքութեան պարոն Շահնազարին և ի հայրապետութեան Յակոբա Ջուղեցոյ և առաջնորդութեամբն ս(ուր)բ ուխտիս Յակոբ եպիսկոպոսի...»⁴⁶: «Գիվան հայ վիմագրութեան» հերթական պրակի կազմողները նկատել են, որ Հակոբ Ջուղայեցին կաթողիկոս է եղել 1655-1680 թթ., Սեֆյան շահ Սուլեյմանը գահակալել է 1666-1694 թթ.: Այստեղից նրանք ենթադրել են, որ արձանագրութեան ճիշտ թվականը պետք է լինի ոչ թե 1651, այլ 1671: Այսպիսով, Կունենի Աստվածածին և Հաղարծինի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արձանագրությունները գրվել են չորս տարվա տարբերությամբ: Իրարից ոչ այնքան հեռու գտնվող այդ եկեղեցիների արձանագրություններում հիշատակվող Շահնազարը թերևս նույն անձնավորությունն է, որը Կունենից բացի նաև տիրություններ ուներ Հաղարծինի շրջակայքում⁴⁷:

Այսպիսով, Կունենում և Աղստևի հովտում գոյություն է ունեցել հայկական մելիքություն, որի մելիքները ոչ մի կապ չունեն Գեղարքունիքի Շահնազարյանների հետ: Ուստի, գործ ունենք սոսկ անվան զուգադիպության հետ: Կունենի մելիքներն իրենց ծագման մասին ասում են. «ասկէն խէրումէ», այսինքն «ասկէն» տվյալ դեպքում ազգ-տոհմ իմաստն է արտահայտում⁴⁸:

Խերումյանների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդել «Արձագանք» շաբաթաթերթի թղթակից Քաջիկյանը, որը 1888 թ. այցելել է Կունեն: Նա ուսումնասիրելով Կունենի անտառապատ ու լքված տարածքը, այնտեղ հաշվել է յոթ մեծ ու փոքր եկեղեցիների ավերակներ, հին գերեզմանատեղի ու կամուրջներ: Տպավորված իր տեսածով հոգվածագիրը ենթադրել է, որ հավանաբար ժամանակին այդտեղ քաղաքանման բնակավայր է եղել: Գրի առնելով Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունը՝ նա նաև նշել է, որ Խերումյանների ժառանգների մի մասն ապրում է Կունենում, մի մասը Թիֆլիսում: Նրանց մի մասն էլ մահմեդականություն ընդունելով տեղափոխվել է մոտակա Խերումլի՝ արդեն թաթարացած գյուղը: Սակայն, այդ գյուղի բնակիչները Քաջիկյանին խոստովանել են իրենց հայկական ծագումը⁴⁹: Թերևս գյուղին տրված «Խերումլի» անվանումը կապ ունի Խերումյանների հետ, որոնք հավանաբար հիմնել են գյուղը: Տեղին է նշել, որ այս տարածքներում XVIII դարի երկրորդ կեսից և XIX դարում

⁴⁶ Գիվան հայ վիմագրութեան, պ. VI, Իջևանի շրջան, կազմ.՝ Ավագյան Ս., Ջանիդուղյան Հ., Երևան, 1977, էջ 55:

⁴⁷ Ռ. Սիմոնյան, «Եղել է նաև Խերումյան մելիքական տոհմ», էջմիածին, 1998, հունիս, էջ 78-79:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Արձագանք, 1888, № 10, էջ 134:

ահագին շափերի էր հասել հայ բնակչության բռնի կրոնափոխությունը⁵⁰: Խերումլի գյուղի ավերակները գտնվում են Կիրանց գյուղից ոչ հեռու՝ հայ-ազրբեջանական սահմանին:

Նշված մելիքների տիրույթները, ինչպես տեսանք, ներառում էին մի քանի բնակավայրեր, և նրանց տրվող մելիք կոչումը չի կարելի նույնացնել տանուտերի հետ: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում գոյություն ունեին նաև մեկ բնակավայրով սահմանափակվող մելիքություններ, որոնց մասին նույնպես հանդիպում են սակավաթիվ տեղեկություններ: Դրանցից էր Բարսումի մելիքությունը, որտեղ իշխում էին Մելիք-Առուստամյանները: Մ. Բարսուղարյանցի հազորգած տվյալների համաձայն՝ Մելիք-Առուստամյանների նախնիներից Բագրատը մելիքության հրովարտակ է ստացել շահ Աբասից, և նրանց մելիքությունը ժառանգաբար անցել է հորից որդուն՝ հասնելով մինչև XIX դար⁵¹: Գետաբակում գոյություն ունեցած նմանատիպ մի մելիքության մասին էլ հիշատակել է Ս. Ջալալյանցը⁵²: Այս դեպքում գործ ունենք տանուտերերի հետ, որոնց իշխանությունը շնայած ժառանգական էր, սակայն սահմանափակվում էր մեկ գյուղով:

Արցախի մելիքությունների համեմատ վերոհիշյալ մելիքությունները թույլ էին: Իս պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով, որոնք խանգարեցին այս մելիքությունների հզորացմանը, և հետագայում գուցե նաև իսամայի օրինակով միավորմանը: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մելիքությունների ճակատագրի վրա խիստ բացասաբար ազդեց երկրամաս ներթափանցած քոչվոր բնակչությունը:

Աեֆյան պետության թուլացմանը զուգընթաց, XVII դարավերջից սկսվեցին և հաջորդ դարում շարունակվեցին լեզգիների ավերիչ արշավանքները, որոնք կործանարար ազդեցություն ունեցան Հյուսիսարևելյան Հայաստանի համար: Մի շարք բնակավայրեր դատարկվեցին, բնակչության մի ստվար հատված գերեվարվեց կամ կոտորվեց, մի մասն էլ գաղթեց:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի տարածքի զգալի մի մասը ներկայումս գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում: Հարևան պետությունը

⁵⁰ Այս մասին վկայված է Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում. «Ղազախեցի ժողովուրդին գոլով երեք և չորս տարբ յիւրաքանչիւր գիւղորայս տանկաց առանց Քահանայի և օրինաց և ուսեալք զբարս և զգործս նոցա, մինչև բազումք ի նոցին մանկանց ո՛չ կարեին խօսիլ զհայերենի լեզուն, գրեալ էին մեծաւ աղերսանօք զթուղթ առ սրբազան Վեհրն, և խնդրեալ էին գրել վասն իւրեանց զխնդիր առ Հերակլ արքայն, հանել զինքեանս ի միջոյ Տանկացն, և ի մի վայր ժողովել, և յանձնել Իսկեանդար բէկին, որ մեծն էր Ղազախու»։ տես *Դիւան հայոց պատմութեան*, գիրք Գ., Սիմեոն կաթողիկոսի չիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 303:

⁵¹ Մակար եպ. Գարխուստրեանց, *Արցախ*, էջ 323:

⁵² Մարգիս արք. Ջալալյանց, *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մաս Ա, Բ, Երևան, 2016, էջ 538:

հետևողականորեն վերացնում է տեղի հայկական մշակութային ժառանգությունը՝ այդ կերպ ջնջելով հայկական հետքերը: Այս հանգամանքը առավել կարևորում է Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մելիքությունների ուսումնասիրությունը:

ANDRANIK YESAYAN

THE MELIKDOMS OF NORTHEASTERN ARMENIA
IN THE 17TH CENTURY

Keywords: Melikdom, Northeastern Armenia, Safavid Persia, Kunen, Tavush, Shah Abbas, Miap'or, Shatakh, Melik.

The war between Ottoman Turkey and Safavid Iran, which lasted more than one and a half century, ended in 1639 with the conclusion of the Kasre-Shirin peace treaty. It was followed by a 90-years period of peace between the two countries. According to the treaty, among other Armenian territories, Northeastern Armenia again passed to Safavid Persia.

Although Northeastern Armenia did not escape the disasters that plagued Armenia during the reign of Shah Abbas (reigned 1587–1629), in contrast to its other parts, deportations in Northeastern Armenia were not massive and systematic. However, the demographic picture of Northeastern Armenia significantly changed since the 16th century, when the region was settled by different nomadic tribes. The Muslim population began to grow in the region. The Armenian people continued to live in mountainous areas. Several Melikdoms aroused there, the most notable of which were the Melikdoms of Tavush, Shatakh, Miap'or and Kunen.

АНДРАНИК ЕСАЯН

МЕЛИКСТВА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ
АРМЕНИИ В XVII ВЕКЕ

Ключевые слова: Меликства, северо-восточная Армения, Сефевидская Персия, Миапор, Кунен, Тавуш, шах Аббас, мелик,

Война между Сефевидской Персией и Османской империей, продлившаяся почти полтора века, закончилась в 1639 в г. Касре Ширинским

мирным договором. Затем последовал 90-летний период мира между двумя странами. В соответствии с этим договором, вместе с другими армянскими территориями, северо-восточная Армения вновь перешла к Сефевидской Персии. Несмотря на то, что северо-восточная Армения не избежала бедствий, преследовавших Армению во время правления шаха Аббаса (1587-1629 гг.), в отличие от других ее частей, она не подвергалась массовой и систематической депортации. Однако демографическая картина в этих районах Армении стала меняться начиная с 16-го века, когда там стали селиться различные кочевые племена. Число мусульманского населения возрастало. Армянское население продолжало жить в горных районах. Там сформировались некоторые меликства, из которых наиболее заметными были меликства Тавуша, Шатаха, Миапора и Кунена.